

KESKIAIKAISEN KRUSIFIKSIIN FRAGMENTTI SASTAMALAN PYHÄN MARIAN KIRKOSSA

Sastamalan autiokirkkoon vuonna 2019 suuntautuneen tutkimuskäyntimme yhteydessä huomiomme kiinnittyi erityisesti pahasti vaurioituneeseen Kristus-figuuriin. Läheltä tarkastellessa veistoksen ilmeikkyyden ja taitavasti veistetyt yksityiskohdat, kuten myös teoksen mahdollisesti poikkeuksellinen puulaji, tulivat esiin. Kuuluuko veistos ehkä vanhimpiin Suomessa säilyneisiin kirkollisessa käytössä olleisiin esineisiin?

Sastamalan seurakunnalle kuuluvassa Pyhän Marian kirkossa (ent. Karkun kirkko) on runsaslukuinen ja arvokas kokoelma keskiaikaisia puuveistoksia. Tässä katsauksessa tarkastellaan kokoelmaan kuuluvaa krusifiksin fragmenttia eli ristitöntä ja lähes koko polykromiansa menettänyttä Kristus-figuuria, jolta puuttuvat myös käsivarret ja jalkaterät (kuva 1). Teosta ei ole aikaisemmin juuri käsitelty tutkimuskirjallisuudessa: C.A. Nordman (1965) on ajoittanut kirkon vanhimmat veistokset kokonaisuudessaan 1300-luvun ensimmäiselle puoliskolle tai vuosisadan puoliväliin ja ehdottanut veistosten tyylilliseksi lähtökohdaksi Gotlantia – ohittaen kuitenkin krusifiksifragmentin.¹ Carina Jacobsson on puolestaan käsitellyt väitöskirjassaan *Höggotisk träskulptur i gamla Linköpings stift* (1995) Sastamalan kirkon vanhimpia veistoksia Gotlannin kirkkojen portaaliveistosten yhteydessä. Jacobsson huomioi analyysissään myös krusifiksifragmentin ja esittää muun muassa tämän muotokielen perusteella veistosten ajoitukseksi 1300-luvun puoliväliä. Veistosten tyyliä Jacobssonkin luonnehtii gotlantilaiseksi, mutta kuitenkin myös laajemmin [Linköpingin] hiippakunnan veistoksille ominaiseksi.² Kuvailemme tässä katsausartikkelissamme Sastamalan krusifiksifragmenttia ja sen tutkimusta, sekä ehdotamme krusifiksille

Kuva 1. Krusifiksin fragmentti Sastamalan Pyhän Marian kirkosta. Sastamalan seurakunta. Kuva: Hanna Tuokila.

selvästi varhaisempaa ajoitusta. Pohdimme lisäksi veistoksen materiaalia ja tyyliä analysoiden ja vertaillen veistoksen mahdollista valmistusaluetta.

Sastamalan maalattiainen ja lämmitätön autiokirkko on suurelle yleisölle ehkä parhaiten tunnettu kesäisin järjestetävästä musiikkifestivaali Sastamala Gregorianasta. Vaikka lattian pehmeys ehkä palveleekin akustiikkaa, ei sen tomuaminen tee hyvää eri puolille kirkkosalia asetuille ja suojaamattomille veistoksille tai muulle vanhalle esineistölle. Kirkko on myös lämmitätön ja sen seinien aukoista sekä kesäisin auki olevista ovista lentää toisinaan lintuja

sisään.³ Osa esillä olevista neljästätoista veistoksesta on puhdistettu kevyesti vuonna 2000 Vapriikin *Ristin ja Olavin kansaa* -näyttelyä varten, mutta veistokset ovat taas jossain määrin tomun ja linnun ulosteiden likaamia.⁴

Kävimme toukokuussa 2019 yhdessä Tampereen museoiden maakuntamuseotutkija Anu Salmelan kanssa Sastamalassa tutkimassa ja dokumentoimassa kirkon vanhimpia veistoksia.⁵ Samalla kartoitimme veistosten kuntoa ja säilytysolosuhteita. Veistokset sijaittivat kirkon takaseinään kiinnitetyillä pitkällä hyllyllä ja ne oli nimetty hyllyihin kiinnitetyillä lappusilla. Huomiomme kohdistui erityisesti pahasti vaurioituneeseen Kristus-figuuriin, joka oli kiinnitetty naulaamalla raakalaudasta rakennettuun jalustaan, jonka avulla teosta on voitu esitellä pystyasennossa. Läheltä tarkastellessa veistoksen ilmeikkyyden ja taitavasti veistetyt yksityiskohdat, kuten myös teoksen mahdollisesti poikkeuksellinen puulaji, tulivat esiin. Seurakunnan suostumuksella haimme kesällä 2020 arvokkaan veistoksen tutkittavaksi Tampereen museoiden kokoelmakeskukseen, jossa se puhdistettiin ja dokumentoitiin huolellisesti.

Seuraavassa kuvailemme krusifiksin vaurioita sekä tyyliä ja muotoa, ja kerromme puulajianalyysin tuloksista. Lisäksi haarukoimme veistokselle uutta ajoitusta ja mahdollista valmistusaluetta vertailemalla sitä Suomessa ja Skandinaviassa säilyneisiin maalattuihin puukrusifikseihin.

K Kristus-figuurin mitat ovat:

korkeus: n. 69,5 cm

leveys: n. 15,5 cm

syvyys: n. 8,5 cm

Sastamalan Kristus-figuurin puulajin tunnistaminen helpottui, kun veistos oli puhdistettu kokoelmakeskuksen konservointitilassa. Puhdistamisen yhteydessä konservointori Hanna Tuokila saattoi dokumentoida vain vähäisiä polykromiafragmenteja: maalitäpliä ja valkeaa pohjustusta muun muassa figuurin poskessa, korvassa ja lannevaatteen laskoksissa.⁶ Tuokila käytti tunnistamisen apuna pintavalomikroskooppia, jolloin välttyitiin näytteenotolta. Pintavalomikroskoopin avulla tarkasteltiin veistoksesta luontevasti löytyviä sekä säteen- tai tangentinsuuntaisia että poikkileikkauspintoja. Pintavalomikroskoopilla saatu suurennos on kuitenkin vain noin 20-kertainen eikä se tuo esille kaikkia puun piirteitä.

Kristus-figuuri on oletettavasti veistetty jalavasta, *Ulmus (glabra)* (kuva 2). Tuokila tunnisti myös päälakeen upotetun tapin puulajin ja nimesi sen joko marjakuuseksi *Taxus (baccata)* tai (koti)katakajaksi *Juniperus communis L.*⁷ Puulajimäärittelyksen tulosta voidaan pitää poikkeuksellisenä, ottaen kuitenkin huomioon, että systemaattista mikroskooppitutkimusta koko Suomessa säilyneestä veistokannasta ei ole tehty – puulajeja koskevat tiedot karttuvat muuallakin vähitellen ja usein konservointiprojektien yhteydessä.⁸

Monet meillä varsin vähälukuisina säilyneistä, 1200-luvulle ajoitetuista veistosfigureista on veistetty tammesta, mikä on mahdollistanut joidenkin niistä ajoittamisen puulustotutkimuksen avulla. Tammiveistoksia näyttäisi tuodun erityisesti Pohjois-Saksasta tai esimerkiksi Ruotsista.⁹ Suomessa säilyneissä veistoksissa tammi on edelleen 1300-luvulla vallitseva, mutta tammen lisäksi myös ainakin leppää ja lehmusta on käytetty figuurien valmistamiseen – ei siis koivua, kuten aikaisemmin on usein ajateltu.¹⁰

Jalopuihin luettavan jalavan esiintymisalue ulottuu aina Uralilta Brittein saarille saakka.¹¹ Katajan esiintymisalue on tätä vielä laajempi ja pohjoisempi.¹² Marjakuusi sitä vastoin on täällä harvinainen ja sen lähimmät kasvualueet ovat etelämpänä, lähinnä Itämeren saarilla ja kapeilla rannikkoalueilla Ruotsissa ja Länsi-Baltiassa.¹³ Pelkästään jonkin tietyn puulajin levintäalueen perusteella veistoksen valmistus- aluetta on siis vaikea määrittää.

Kuva 2. Kuvasuurennos (20 x) veistoksessa käytetyn puun poikkileikkauspinnasta. Tarkastelualue on päälakeella alueelta, jossa veistojäljet ovat näkyvillä. Kuva: Hanna Tuokila.

Kuva 3. Kristus-figuurin vartalon profiili on litteä ja sen taustapuoli on suora. Teos on naulattu kiinni raakalaudasta rakennettuun telineeseen. Kuva: Hanna Tuokila.

Kuva 4. Veistoksen vasemmalla sivulla on lahovaurioita ja joitakin puuntuhoeläimen aiheuttamia pyöreitä lentoreikiä ja "syöntikäytäviä". Lannevaatteen yläosassa puun pintaan on hahmoteltu veistämällä kaarevia muotoja, joiden tarkoitus kuitenkin jää avoimeksi. Kuva: Hanna Tuokila.

Aikanaan mitä todennäköisimmin puiseen ristiin kiinnitetyn Kristus-figuurin erikseen veistetyt käsivarret ovat irronneet ja jalkaterät repeytyneet irti. Tarkemmassa vauriokartoituksessa havaittiin, että veistoksessa on lahovaurioiden lisäksi tuhohyönteisten tekemiä reikiä ja vyötärön korkeudella ruostuneen rautalangan aiheuttamia värjäytymiä ja painaumuksia.¹⁴ Vasemman hartian taustapuolelta lohjennut puukappale on kiinnitetty takaisin leveäkantaisella, nyt jo ruostuneella rautanaulalla. Veistosta ei ole koverrettu ontoksi, mikä onkin tyyppillistä suhteellisen pienikokoisille ja siksi kevyille keskiaikaisille veistoksille. Jalavan puuaines on melko kovaa, mutta sen työstäminen on suhteellisen vaivatonta.¹⁵ Taustapuolella, lantion korkeudella, on kuitenkin oksanpaikka. Figuri ei ole monen vanhan puuveistoksen tapaan haljennut pitkittäissuunnassa: tämän perusteella voitaneen arvioida, että figuuriin valittua puuta on kuivatettu pitkään ennen sen veistämistä. Keskiaikaisille veistoksille tyyppillisen päälaen tapin katsotaan toimineen kädensijana erityisesti veistosta maalattaessa.

Kristus-figuurin vartalo on melko suora ja tasaleveä, ja profiililtaan litteä. Figuurin taustapuoli on jätetty suoraksi (kuva 3). Tappiliitoksella vartaloon kiinnitetty käsivarret ovat todennäköisesti olleet

ojennettuina suoraan sivuille, ehkä kyynärtaipeistaan hieman ylöspäin taitettuina ja avointen kämmenten läpi ristiin naulittuina. Jalat aukeavat polvien kohdalta hieman ulospäin, ja oikea jalka on ollut nilkkojen kohdalla ristittynä vasemman jalan ylitse. On siis todennäköistä, että jalkaterät ovat olleet päällekkäin, yhdellä naulalla ristiin naulittuina.

Kristuksella on etupuolella polvien yläpuolelle ulottuva, vasemmasta liepees-tään ja takaa hieman pidempi lannevaate, jossa on halkio oikean reiden etusivulla. Vaate laskeutuu lantiolta, vatsan alaosasta litteinä laskoksina ja muodostaa reisien väliin v:n muotoon kerrostuvia poimuja. Lantiolla vaate on taitettu tai rullattu vyö-mäiseksi. Kummallakaan puolella vartaloa ei ole selvää kohoumaa, joka voitaisiin tulkita siinä olleeksi kankaan solmuksi. Vartalon vasemmalla puolella, lannevaatteen yläosassa on puuhun tehtyjä kaarevia viiltoja, jonka tarkoitusta ei kuitenkaan tässä yhteydessä pystytty hahmottamaan (kuva 4). Lannevaatteen laskosten alkuperäisen muodon hahmottaminen on yleisestikin vaikeaa veistoksen pinnan kuluneisuuden vuoksi. Laskoksia on myös voitu muuttaa veistämällä.¹⁶

Kristus-figuurin vartaloa sivuvalossa tarkasteltaessa siihen veistetyt muodot, kuten vartalosta hieman ulospäin työntyvä vatsa, rintalasta ja rintakehä sekä kaulan jänteet tulevat hieman paremmin esille. Kristillisessä ikonografiassa perinteisesti kylkiluiden väliin, vartalon oikealle puolelle kuvattua haavaa ei veistoksessa havaittu. Todennäköisesti kylkeen on ollut maalattuna kapea ja punainen viiltomainen haava.

Kristuksen kasvot ovat pahasti kuluneet ja tikkuiset, joten niiden tarkasta muodosta on vaikea saada käsitystä (kuva 5). Kasvot ovat soikeat, otsa on korkea ja pää pyöreälakinen. Poskipäät ovat korostuneet. Silmien alueet ovat kuperat eikä niissä ole silmiä värityksen puuttumisen vuoksi. Silmät ovat kuitenkin todennäköisesti olleet puoliksi kiinni ja niiden katse on ollut alaspäin luotu. Kristuksen parta on lyhyt ja pyöreämuotoinen. Viiksien ja suun muoto näkyy enää vain matalana reliefinä; huulet vaikuttavat täyteläisiltä. Nenä lienee ollut melko leveä, mutta enää vain sierainten paikat ovat hahmotettavissa. Hiukset ovat keskeltä jakauksella ja ne on vedetty selvästi näkyvien korvien taakse. Sekä hiusten että korvien yksityiskohdat ovat hävinneet polykromian mukana. Oikealla hartialla hiusten latvat haarautuvat muodostaen kaksi vierekkäistä, vasemmalle kaartuvaa hiussuortuvaa. Vasemmalla puolen hiusten tarkkaa muotoa on vaikea hahmottaa hartian ja kaulan alueelle puu-tapeilla kiinnitetyn osan irrottua. Hiuksista on kuitenkin hartialla jäljellä vasemmalle kihartuva latvus.

Krusifiksifragmentin ikonografiassa on kaikuja roomalaisen ja varhaisgotii-kan ajan taiteesta: Kristuksen olemus on levollinen ja kärsimyksen kuvaus on vain viitteellistä; vartalo on suora ja jännitteetön, kasvojen ilme surumielinen; hiusten latvat on kuvattu pyöreinä, koristeellisina muotoina. Jalkojen naulaaminen pääl-lekkäin ja vartalon anatomian jäsentely, luonnollisesti laskostuva lannevaate sekä sivulle kallistuva pää kertovat siirtymästä kohti luonnonmukaisempaa ja ilmeik-käämpää, Kristuksen ihmisyyttä ja kärsimystä korostavaa kuvatyyppejä: 1300-luvun taitteen tienoilla Kristusta aletaan kuvata riutuvana, käsiensä varassa ristiltä raskaana riippuvana. Hänen kasvonsa ovat usein korostetun tuskaiset ja kylkeen on veistetty suuri verta pursuava haava.¹⁷ Lannevaate on 1300-luvulla yleensä runsaana syliin

Kuva 5. Kristus-figuurin kasvot ovat kuluneisuudestaan huolimatta ilmeikkäät. Oikean käden kiinnitystappi on katkennut olkapään reikään. Kuva: Hanna Tuokila.

laskostuva ja sen sivuilta roikuvat pitkänomaiset liepeet. Ehdotammekin, että Sastamalan Kristus-fragmentti ajoittuu 1300-luvun puolivälin sijaan aikavälille 1250–1300, ehkä jopa varhaisemmaksi. Tältä ajankaksolta on Suomessa säilynyt vain joitakin krusifikseja: esimerkiksi Ahvenanmaan Sundin monumentaalista kokoa oleva krusifiksi, jonka Kristus-hahmo on todennäköisesti valmistettu Pohjois-Saksassa, sekä Vanajan kirkon fragmentaarisenä säily-

yt, pienehkö krusifiksi, jota on arveltu Etelä-Skandinaviassa valmistetuksi.¹⁸ Figuurien päämateriaalina on näissä veistoksissa käytetty tammea.

Alustavan kirjallisuuskatsauksen perusteella vertailuaineistoa Sastamalan krusifiksifragmentille löytyy erityisesti eteläisestä Skandinaviasta ja Gotlannista. Näillä alueilla on krusifikseja valmistettu, tai ainakin niitä on säilynyt 1100-luvulta lähtien.¹⁹ Esinetutkimus edellyttää kuitenkin aina lähitarkastelun mahdollisuutta sekä hyvää materiaalituntemusta. Useimpien keskiaikaisten veistosten polykromia on hävinnyt tai moneen kertaan uusittu. Vertaileminen on siis vaikeaa jo veistosten erilaisen kunnon ja restaurointihistorian vuoksi, eikä puulajin tunnistaminen silmämääräisesti ole aina mahdollista. Seuraavassa tuomme kuitenkin esiin joitakin maalattuja puukrusifikseja, joilla näemme olevan yhteyttä Sastamalan veistokseen.

Ruotsin Skånessa, Gualövin kirkossa on ainutlaatuinen kalvaarioryhmä, joka on ajoitettu dendrokronologiseen tutkimukseen perustuen 1200-luvun alkupuolelle.²⁰ Ryhmään kuuluvan krusifiksin Kristus-figuurin vartalon, jalkojen ja pään muoto ja asento, sekä jossain määrin myös silmien alueiden muoto ja kasvojen ilmeikäs, surumielisyyttä ilmentävä jäsentely ovat tuttuja Sastamalan veistoksesta. Toisena vertailukohteena tuomme esiin Skånen Kiabyn kirkon 1200-luvun ensimmäiselle puoliskolle ajoitetun krusifiksin, jossa Kristuksen hiukset laskeutuvat hartioille ko-

risteellisina kierteinä.²¹ Tämä yksityiskohta toki löytyy hyvin monesta 1200-luvun puoliväliin ajoittuvasta veistoksesta. “Vertailukelpoiseksi” katsomme myös esimerkiksi Upplannin Unungen 1200-luvun puolivälissä valmistetun ja eteläskandinaaviseksi arvioidun krusifiksin: Kristuksen vartalon mittasuhteet ja asento, sekä lannevaatteen laskosten muoto ja pituus ”täsmäävät”, vaikkakin vyötäröllä taitos on selvästi paksumpi.²² Unungen ja Gualövin Kristus-hahmoilla ei ole kruunua, kuten ei ole myöskään Sastamalan Kristuksella: Sastamalassakin pään takana on mahdollisesti ollut esimerkiksi ristikeskukseen maalattu sädekehä.

Edellä esitetyt tyylliset ja ikonografiset piirteet ja yksityiskohdat, niiden variaatiot ja yhdistelmät löytyvät toki hyvin monista veistoksista, joten suoravii-vaisia Sastamalan krusifiksifragmentin ajoitukseen tai alkuperään liittyviä johtopäätöksiä ei ole näiden perusteella syytä tehdä. Kaikki esimerkkitapaukset on myös valmistettu tammesta ja ne ovat huomattavan kookkaita. Ehdotamme kuitenkin, että Sastamalan krusifiksifragmentti kuuluu varhaisimpien Suomessa säilyneiden krusifiksien joukkoon. Sastamalaan perustettiin ensimmäinen seurakunta 1200-luvun alussa: tällöin oletettavasti myös seurakunnan ensimmäinen, puinen kirkko rakennettiin.²³ Kirkkoon hankittiin siis ainakin krusifiksi, joka saattaisi olla eteläisestä Skandinaviasta, mutta muitakin vaihtoehtoja täytyy punnita ennakkoluulottomasti. Pohdittavaksi jää esimerkiksi, tulisiko esineen vertailussa tarkastella esimerkiksi koko sitä läntisen kirkon aluetta, jossa kasvaa jalavaa? Millaisia reittejä veistos on päätyntä Sastamalaan ja kuka sen on tilannut? Olisiko veistoksen muotokielellä yhteyttä käsikirjoituksissa esiintyviin kuviin tai vaikkapa norsunluusta valmistettuihin pienuisveistoksiin?

Vaile tutkimuksellista huomiota on Sastamalassa krusifiksi-fragmentin lisäksi jäänyt muun muassa pienen naispyhimystä esittävän veistoksen dorsale-tyyppinen, profiloidulla taustalevyllä varustettu jalusta 1300-luvulta. Kirkkosalin takaseinään kiinnitetylle hyllylle esille asetettujen veistosten seasta löysimme lisäksi joitakin aikaisemmin dokumentoimattomia alttari- tai pyhimyskaapin osia: kolmilehtiaiheisen baldakiinikatoksen koristelistan sekä katoksen koristetornin eli fiaalin. Sastamalan kirkko on eittämättä veistoskokoelman laajuuteen ja ainutlaatuisuuteen nähden liian vähälle huomiolle jäänyt keskiajan taiteen aarreaitta.

Kiitokset

Kirkkoherra Vesa Aurén, Sastamalan seurakunta, Sastamala
Kokoelmapäällikkö Teemu Ahola, Tampereen historialliset museot, Tampere

Katri Vuola & Hanna Tuokila

Katri Vuola on väitöstutkija ja taidehistorioitsija Helsingin yliopistossa. Hänen kiinnostuksensa kohteita ovat keskiajan taiteen materiaalisuus, erityisesti puiset polykromiaveistokset ja niiden käyttö hartaudellisessa kontekstissa.

Hanna Tuokila on valmistunut 1990 Vantaan käsi- ja taideteollisuusoppilaitoksesta ja työskentelee konservattorina Tampereen historiallisissa museoissa. Hän on kiinnostunut puista ja puumateriaalista.

Katri Vuola är doktorand och konsthistoriker vid Helsingfors universitet. Hennes intresseområden inkluderar materialitet i medeltidens konst, i synnerhet polykroma träskulpturer och deras användning i en andlig kontext.

Hanna Tuokila har fått sin utbildning vid Institutet för hantverk och konstindustri, konserveringsavdelningen (Vanda), och arbetar för tillfället vid Tammerfors historiska museer. Hon är intresserad av träd och trämaterial.

Asiasanat

1200-luku, Sastamala, krusifiksit, polykromiaveistokset, puulajit, fragmentit

SAMMANDRAG

Det medeltida krucifixfragmentet i S:t Maria kyrka i Sastamala

Artikeln behandlar det medeltida krucifixfragmentet från Mariakyrkan i Sastamala. År 2020 rengjordes skulpturen vid Tammerfors museers samlingscentrum, så att de skickligt snidade detaljerna och ansiktets uttrycksfullhet trädde fram. Skulpturens träslag identifierades också mikroskopiskt. I denna översikt föreslår vi att skulpturen har en tidigare datering än man hittills ansett och därtill presenteras en nytolkning av skulpturens tillverkningsområde.

ABSTRACT

The Medieval Crucifix Fragment in St. Mary's Church in Sastamala

The article considers the history of a medieval crucifix fragment in St. Mary's Church in Sastamala, Finland. Thanks to the meticulous cleaning of the fragment done in 2020 in the Collections Centre of Tampere Museums, the skillfully carved details and expressiveness of the face are now clearly visible. The wood species of the sculpture was also identified microscopically. In this review, we propose an earlier dating for the object and present a new interpretation of the area where the sculpture was made.

Viitteet

- 1 Nordman 1965, 149–151. Krusifiksi on mahdollisesti kuitenkin listattu sivulla 634 kirkkokokohtaiseen luetteloon (Karkku, nr. 14).
- 2 Jacobsson 1995, s. 244–248, kuva 346 s. 246.
- 3 Suomen antiokirkkoista hiljattain väitelleen Ulla Raholan mukaan Sastamalan kirkko hylättiin uuden kirkon valmistumien myötä 1913. Tämän jälkeen kirkkoa pyrittiin kunnostamaan eri tavoin: esim. lattiasienen vaurioittama puulattia poistettiin 1978. Rahola 2019, s. 33, 271.
- 4 Näyttelyssä esillä olleista esineistä on tässä yhteydessä julkaistu perustiedot ja kuvat, ks. Linder & al. 2000.
- 5 Tutkimus toteutettiin Katri Vuolan osalta Koneen Säätiön rahoittamassa hankkeessa, *Fragmentaarisuus ja kuvakalskeen jäljet keskiajan ja uuden ajan alun esineistössä (2020–2023)* sekä Suomen Akatemian rahoittamassa projektissa *Carving Out Transformations – Wood Use in North-Eastern Europe, 1100–1600 (2018–2022)* (päätös no. 315540).
- 6 Tuokila, Hanna. Kristus-veistos. Pyhän Marian kirkko, Sastamala. Selvitystä veistoksen puulajista. 21.8.2020. Kons., THM.
- 7 Tuokila, Hanna. Kristus-veistos. Pyhän Marian kirkko, Sastamala. Selvitystä veistoksen puulajista. 21.8.2020. Kons., THM.
- 8 Ks. kirjallisuus viitteessä 19.
- 9 Katsaus veistosten puulajeihin ja niiden tunnistamisen menetelmiin, ks. Vuola 2019.
- 10 Ks. Vuola 2019, s. 85–97.
- 11 <https://www.euforgen.org/species/ulmus-glabra> Luettu 21.12.2022.
- 12 <https://www.euforgen.org/species/juniperus-communis/> Luettu 21.12.2022.
- 13 <https://www.euforgen.org/species/taxus-baccata/> Luettu 21.12.2022.
- 14 Tuokila, Hanna. Kuntoraportti. Kristus-veistos. Pyhän Marian kirkko, Sastamala. 21.–29.7.2020. Kons., THM.
- 15 Fagerstedt & al. 2005, s. 98.
- 16 Vrt. esim. Sundin kirkon krusifiksin Kristus-figuurin lannevaatteen ja kasvojen veistämällä tehdyt muutokset, Ringbom & Remmer 2005, s. 171–173; ks. myös esim. Nyborg 2017.
- 17 Vrt. esim. Marttilan kirkon 1340-luvulle ajoitettu krusifiksi, ks. Vuola 2022.
- 18 Sundin krusifiksiin liittyvistä tutkimuksista, ks. Ringbom & Remmer 2005, s. 174–175; Vanajan krusifiksifragmentin oletetusta valmistusalueesta, ks. Nordman 1965, s. 50–56.

19 Tanskan ja Skånen alueen keskiaikaisista veistoksista 1100-1300-lukujen osalta, ks. esim. Liepe 1995; Nyborg 2017. Veistosten ja alttarikaappien valmistusmateriaaleja ja -tekniikoita tarkastelevia keskeisiä taidehistoriallisia tutkimuksia ovat esim. Blindheim 1998 ja 2004 (Norja); Tångeberg 1986 ja 2005 (Ruotsi).

20 Liepe 1995b, s. 273–274; ks.myös <https://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=900510S4> Luettu 21.12.2022.

21 Liepe 1995b, s. 293–294; ks.myös <https://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=900626S2> Luettu 27.12.2022.

22 Andersson 1966, s. 64, 66; ks. myös <https://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=940516S4> Luettu 27.12.2022.

23 Tästä kirkkorakennuksesta on nykyisen, 1400-luvun puolivälissä rakennetun kirkon välittömässä läheisyydessä näkyvillä osa sen kivijalasta, ks. Hiekkänen 2020, s. 323.

Lähteet

Painamattomat lähteet

Tampereen historialliset museot (THM), Tampere

Konservoinnin arkisto (kons.)

Verkkolähteet

Medeltidens bildvärld -verkkotietokanta. Statens historiska museet, Tukholma. <https://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/default.asp> Luettu 21.12.2022.

Kirjallisuus

Andersson, Aron 1966. *Medieval wooden sculpture in Sweden: 2, Romanesque and gothic sculpture*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Blindheim, Martin 1999. *Painted Wooden Sculpture in Norway, C. 1100–1250*. Scandinavian U.P., Oslo.

Blindheim, Martin 2004. *Gothic Painted Wooden Sculpture in Norway 1220–1350*. Messel, Oslo.

Fagerstedt, Kurt, Kerttu Pellinen, Pekka Saranpää, & Tuuli Timonen 2002. *Mikä puu – mistä puusta*. Yliopistopaino, Helsinki.

Hiekkänen, Markus & Camilla Ahlström-Taavitsainen (kääntäjä) 2020. *Finlands medeltida stenkyrkor*. Kungl. Vitterhets historia akademien och antikvitets akademien, Stockholm.

Jacobsson, Carina 1995. *Höggotisk Träskulptur I Gamla Linköpings Stift*. Ödins Förlag, Visby.

Kroesen, Justin & Tångeberg, Peter 2021. *Helgonskåp: Medieval Tabernacle Shrines in Sweden and Europe*. Michael Imhof Verlag, Petersberg.

Liepe, Lena 1995a. *Den Medeltida Träskulpturen I Skåne: Produktion Och Förvärv*. Lund University Press, Lund.

- Liepe, Lena 1995b. *Den Medeltida Träskulpturen I Skåne: En bildokumentation*. Lund University Press, Lund.
- Linder, Marja-Liisa, Marjo-Riitta Saloniemi ja Christian Krötzl (toim.) 2000. *Ristin Ja Olavin Kansaa: Keskiajan Usko Ja Kirkko Hämeessä Ja Satakunnassa*. Tampereen museoiden julkaisuja, No 55.
- Nordman, C.A. 1965. *Medeltida skulptur i Finland*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 62. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Nyborg, Ebbe 2017. The Master of the Næstved Virgin and His Workshop. Image-Making in Denmark, c. 1300. *From Conservation to Interpretation: Studies of Religious Art (c. 1100–c. 1800) in Northern and Central Europe in Honour of Peter Tångeberg*, s. 83–106. Ed. by Justin E. A. Kroesen, Ebbe Nyborg & Marie Louise Sauerberg. Peeters, Leuven.
- Rahola, Ulla 2019. *Hylkäämisestä Huolenpitoon: Suomalaisten Autiokirkkojen Antikvaariset Korjaukset*. Aalto-yliopisto, Helsinki.
- Ringbom, Åsa & Christina Remmer 2005. *Ålands Kyrkor: Vol. 3, Sund Och Vårdö*. Ålands landskapsstyrelse/museibyran.
- Tångeberg, Peter 1986. *Mittelalterliche Holzskulpturen Und Altarschreine in Schweden: Studien Zu Form, Material Und Technik*. Kungliga Vitterhets historie och antikvitets Akademien, Stockholm.
- Tångeberg, Peter 2005. *Retabel und Altarschreine des 14. Jahrhunderts. Schwedische Altarausstattungen in ihrem europäischen Kontext*. KVHAA 2005. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Vuola, Katri 2019. Wood Species and the Question of Origin: Reassessing the Sculpture production in the Diocese of Turku (Åbo) during the 14th Century. *Baltic Journal of Art History*, Autumn 2019(18), s. 75–104. <https://doi.org/10.12697/BJAH.2019.18.02>, luettu 2.1.2023.
- Vuola, Katri 2022. Memorialising and Witnessing Christ's Passion: New Perspectives on the 14th-Century Polychrome Wood Crucifix in Marttila, Finland. *ICO : iconographisk post*, 2022(1-2), s. 7–38. <https://ojs.abo.fi/ojs/index.php/ico/article/view/1761> Luettu 2.1.2023.